

FUKÁRI VALÉRIA

PETKÓ ZSIGMOND ÉLETRAJZÁNAK HÉZAGJAIHOZ

A kuruc nemesi költészet korai emléke, a *Katonaének* (*Cantio militaris*) című vers szerzőjéről, Petkó Zsigmondról sokáig, szinte korunkig mindössze a versfőkből kiolvasható neve volt ismeretes, meg az utolsó strófából az, hogy 1666-ban, amikor a versét írta, épp földjét művelte.

Az irodalomtörténet ugyanakkor Petkónak tulajdonítja a korai kuruc nemesi költészet másik fontos termékét, a „Gondolkodjál, szegény magyar...” kezdetű, valószínűleg ugyancsak 1666-ban keletkezett verset is.

Először 1963-ban, majd 1975-ben, Jenei Ferenc, ill. Varga Imre kutatásaiból kerültek napvilágra olyan levéltári anyagok, amelyeknek köszönhetően Petkó alakja határozott körvonalakat kapott, s mára egy részleges Petkó-életrajzzal bírunk.

Jenei Ferenc a Petrőczy család levéltárában fennmaradt, id. Petrőczy Istvánhoz címzett Petkó-levelek, valamint az Illésházy-hagyaték néhány missilise alapján a következő, Petkó Zsigmond életének mintegy 8–9 évét felölelő tényeket tárta fel: 1662-ben Petkó Illésházy György trencsényi, árvai és lipóti főispán szolgálatában állt; 1664-től a Wesselényi-összeesküvésben részt vett id. Petrőczy István kaszavári főkapitánynál szolgált s mint annak familiárisa és bizalmi embere az összeesküvés éveiben titkos politikai feladatokat is teljesített ura megbízásából, többször járt például követként Erdélyben; 1670–73 között nyoma vész; 1673 őszétől 1674 szeptemberéig ismét Illésházy Györgynél található; utána megint nyoma vész.¹

Varga Imre az Illésházy-hagyatékban föllett további missilisek és a Jenei által közzétett adatok megvizsgálásával ezekkel egészíti ki a képet: Petkónak a Trencsén megyei Drétomán van háza és jószágja; az 1673-ból, 1674-ből és 1675-ből származó neki, ill. általa írt levelek tanúsága szerint Illésházy György főispánnál és az árvai közbirtokosság főkormányzójánál ténykedik mint a közbirtokosság részét képező létavai jószágok tisztartója; két, több mint tíz évvel későbbi, 1686 májusában és 1689 júniusában kelt levelét Petkó úgyszintén a létavai jószágok provisorjaként írja; utolsó, 1690. január 21-én datált sorait már a tisztartóságtól megvált, beteges állapotban veti papírra.²

¹ JENEI Ferenc, *Petkó Zsigmond*, ItK, 1963, 5.

² VARGA Imre, *Petkó Zsigmond életéhez*, ItK, 1975, 44–46.

Mindketten, Jenei is, Varga is rámutatnak: egyelőre nem lehet tudni, hogyan vészelt át Petkó a Wesselényi-féle szervezkedést és a Rákóczi-felkelést követő megtorlásokat, felelősségre vonásokat.

Az alábbiakban e részleges életrajzhoz szolgáltatok új, hézagpótló adalékokat, mégpedig Petkó Zsigmond életének épp a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlások idejére (1670–1673), valamint az azt megelőző mintegy húsz évre vonatkozóan.

Adalékaim levéltári forrása egy, az *Interrogatoria des Sigmund Petko über die vorbeschriebene Puncta* címet viselő, német nyelvű kézíratos bírósági kihallgatási jegyzőkönyv, amelyre id. Petrőczy István és családja után kutatva leltem rá a bécsi Staatsarchivban.³ A jegyzőkönyv levéltári közege – a Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatos anyagok két vastkos fasciculusa – javarészt 1671-ből és 1672-ből származó, ill. dátálatlan peranyagot (kihallgatási jegyzőkönyveket és jegyzőkönyvi kivonatokat, leveleket, levélmásolatokat, följegyzéseket) tartalmaz.

Petkót mint Petrőczy bizalmi emberét természetesen főként Petrőczy okán és Petrőczy felől vallatják, akivel szemben a bírának 1670. december 21-én kiadott utasítások különös szigor alkalmazását írták elő, mivel Vitnyédinek társa volt a király ellen tervezett merényletben.⁴ A kihallgatás helye és ideje az anyagon nincs feltüntetve. Feltehetően a pozsonyi iudicium delegatum előtt történt 1671-ben. De lehetséges az is, hogy tekintettel Petrőczy tervének súlyos megítélésére, azon kiemelt esetek közé tartozott, amelyekkel előbb Bécsben foglalkoztak, s csak azután küldték Pozsonyba.⁵

Az összesen húsz kérdést és választ tartalmazó kihallgatási jegyzőkönyv a vallatott életrajzi adatainak felvételével kezdődik. A korára, születési-, ill. lakhelyére, vallására és életpályájára vonatkozó első két előírt kérdésre Petkó ezeket válaszolja: 36 éves, nemes, Drétoma faluban született, evangélikus. Ifjúkorától kezdve szolgálattal tartotta el magát. Először Illésházy Gábor grófnál szolgált hat évig mint apród. Azután Batthyány grófnál⁶ volt háromlovas huszár öt éven át. Ezt követően Illésházy György grófnál töltött három évet, ugyancsak háromlovas huszárként. Majd Koháry kommandója alá ment, és amikor Koháry Lévánál elesett, akkor Petrőczy István báróhoz szegődött huszárnak három lóval. Mivel hűségesen szolgálta urát, és másoknál is jobban elnyerte a bizalmát, nála maradt mindvégig, amíg csak Petrőczy el nem bujdosott.

Mielőtt folytatnánk a kérdések és Petkó vallomásai ismertetését, összegezzük a Petkó válaszaiból nyert főbb életrajzi adatokat, s építsük be őket életének, korának összefüggéseibe.

Az 1671-ben magát 36 évesnek mondó Petkó születésének évét tehát 1635-re tehetjük, születési helye a Trencsén megyei Drétoma (ma: Drietoma), ahol később is otthona volt. Az Illésházy-házhoz fűződő kötelékei szinte gyermekkoráig nyúlnak vissza, ami megmagyarázza azt is, hogy letartóztatása utáni szabadulásakor ismét egy Illésházy

³ Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs, Ungarische Akten, Specialia, fasc. 293, convolutum E, Ungarn 1672–76, f. 10–18.

⁴ PAULER Gyula, *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671*, Bp., 1877, 233.

⁵ Uo.

⁶ A szövegben németes hangzásban, így: Butiani. Feltehetően Batthyány Ádám főkapitányról van szó.

szolgálatába áll. (Egyébként, mint azt Varga Imre megállapította, kapcsolata Illésházy Györggyel nem szakadt meg a Petrőczy-nél töltött években sem. Meglehet, családi hagyománynak is számított az Illésházak szolgálattelvő kötelékébe való tartozás; kihallgatása során Petkó megemlíti, hogy sógora gazdatiszt Illésházy-nál.) Noha Petkó *Katonaénekében* ekéje után járó gazdálkodónak mondja magát, aki zabot is vet, mert lovat szert és veszi hasznát mezőben, valójában, legalábbis 36 éves koráig, elsősorban katonember volt, huszár, tehát távolról sem csak a mezőben vette lova, lovai hasznát. Ha 1662-ben még Illésházy Györgynél van – mint Jenei tudja –, akkor id. Koháry István oldalán másfél-két évig harcolhatott, Koháry ugyanis 1664. július 14-én esett el. S ennek alapján most már azt is pontosan tudhatjuk, hogy Petrőczy szolgálatába 1664 nyarán állt be. Ugyanabban az időpontban, amikor Petrőczy a császár és király Dunán inneni mezei magyar hadai generálisává, főkapitányává lett – amint ennek idejét Fencsý György leveléből tudhatjuk, aki 1664 szeptemberében némi késedelemmel, „későbbetcskén” gratulál Petrőczynek „uy meltosagos Tisztinek üdvözlésében való kedveskedő” gondolataival, kívánva, hogy „mostani szegini, utolso veszéllire haniatlott hazanknak talpra allítására, és Ngd töss, giökeress Uri nemzetinek, s edgiütt szép nevedékre Urfiainak dicsőseges hírek örökösítésére ... következzik ez a Ngd eleitől fogvast megh erdemlett, Uri, vitézi, fő tisztben való lépte...”⁷

1664 nyara gyászos időpontja a kor magyar történetének. Ez év augusztus 10-én kötött meg a vaskvári béke, amely Magyarország végromlásának érzetét keltette a kortársakban, s következményeivel megindította a magyar urak Habsburg-ellenes összeesküvését. De gyászos ezen 1664. esztendő őse is: november 18-án meghal a magyar hazafiak fő reménysége, Zrínyi Miklós, akit Petkó Pannónia vitéz Mars apjaként sirat majd el a *Katonaénekében*.

Mondhatnánk, Petrőczy előléptetésének és Petkó Petrőczyhez szegődésének időpontja baljós, mindkettőjük személyes életére is döntően kiható történeti fejleményekkel terhes.

Visszatérve most már a kihallgatási jegyzőkönyvben foglaltakhoz: Láttuk, Petkó a vallatói előtt szinte hangsúlyosan Petrőczy elsőrangú bizalmi emberének nevezi magát. Ezt követően arra a kérdésre kell válaszolnia, gyakran bízta-e őt meg Petrőczy bizalmas, titkos ügyek intézésével, ill. hová és milyen célok érdekében küldözte. Petkó nyilvánvalóan felkészült a kérdés megválaszolására: vallomását úgy építette fel, hogy ebben küldetéseinek felvidéki és erdélyi irányultsága megfelelően a valóságnak s kidomborodjék azok bizalmi jellege is, csupán politikai céljukat helyettesítette be egy ártatlan, személyes céllal. Válasza így hangzott: az özvegy Petrőczy gyakran küldözte őt Erdélybe házassági szándékával kapcsolatos bizalmas hírek beszerzésére, s ugyanezen házassági ügyben hordozott Petrőczytől tanácskérő leveleket Árvába Thököly Istvánhoz és Keczer Ambrushoz, mindaddig, amíg ura, bizonyos kedvezőtlen hírek hatására házassági tervétől el nem állt. Egyszer Teleky Mihálynak is vitt levelet, s Telekyvel egy alkalommal az erdélyi fejedelem udvarában is járt, de csupán tisztelettevő látogatásról volt szó.

⁷ MOL Budapest, Kamarai levéltár, Petrőczy család levéltára, E 189 (a következőkben csak: Petrőczy It.), I. doboz, f. 285.

Az így összeállított vallomás első felének megalkotásához az ötletet Petkó valószínűleg az erdélyi Bethlen Miklós egy sikertelenül végződött felvidéki házassági tervéből vette, amelyhez 1666 tavaszán (amikor az ifjú Bethlen Teleky Mihállyal a Felvidékre érkezett felvenni a kapcsolatot az összeesküvőkkel) Bethlennek Petrőczy leánykérőként szekundált.⁸

A bíróság a kihallgatás egész menetére elfogadta Petkó ezen válaszát. Minden további vallatás, nyomozás, bizonyítékkeresés nélkül. Ami nem feltétlenül a Petkó által előadottak meggyőző erejét bizonyítja, hanem inkább a bíróságnak a szakszerű jogi eljárással szembeni érdektelenségére mutat. Ha nem tudnánk, milyen felületes, gyors, a bizonyítási eljárást mellőző, előre meghatározott módon folytak le az összeesküvést követő perek – amelyeknek szerves velejárója a magyar urak vagyonának megszerzése s a megfélemlítés volt –, akár csodálkozhatnánk is azon, hogy a *judicium delegatum* meg sem kísérelte Petkó küldetései valós mibenlétének a felderítését. Noha módjában állt volna megismerkedni például Petkó Petrőczyhez írt leveleivel, amelyeket a pozsonyi kamara a család egész irattárával együtt még 1670 novemberében, Petrőczy várának elfoglalásakor és elpusztításakor lefoglalt.

Petkó bizalmi állásáról a kihallgatás során érdemben már nem is igen esik szó, inkább csak utalásszerűen fordul még elő, például a bíróság utolsóként feltett kérdésében. Mivel Petkó erre adott válaszában egy további, rá vonatkozó életrajzi adalék (s egy korjelenség, egyfajta harcmódor) is rögzítődik, idézzük értelemszerűen a jegyzőkönyvi feljegyzést. Kérdés: Ha Petrőczy a bizalmába fogadta Petkót, akkor bizonyára gyakran vitte magával különböző portyáira. Vezette-e ezeket Petkó, s ő volt-e ezeken Petrőczy felderítője? Válasz: Petkó beismeri, hogy amikor Batthyánynál szolgált a Dunántúlon, gyakran járt törökellenes portyázásokra, ezeken szerezte ingóságai javarészét. Petrőczyvel azonban csak kétszer volt portyán. Először, amikor a tatárok Trencsénnél voltak. Másodszor, amikor Besztercebányáig mentek portyázni, s visszafelé jövet három, fej nélküli törököt láttak felkoncoltan. Ő maga a portyákon mindig csak közönséges huszárként, sosem vezetőként vagy felderítőként vett részt.

A kihallgatási jegyzőkönyv tetemes része – 16 kérdés mintegy fele-fele arányban – két, az összeesküvés lelepleződésétől Petrőczy és gyermekei elbujdosásáig, ill. a Petrőczyek elbujdosásától Petkó elfogatásáig terjedő időszakkal foglalkozik.

A következőkben először azt tekintjük át, amit Petkó a Petrőczyek utolsó otthoni, kasszavári hónapjairól-heteiről s ezzel kapcsolatosan önmagáról mond el vallomásaiban.

Urának az összeesküvésben vitt szerepéről s a mozgalom lelepleződéséről Petkó csak különböző egyénektől hallott, például Pongrácz püspöktől, amikor Petrőczytől levelet vitt neki, Ostrosith báró egyik szolgájától, a trencsényi harmincadostól stb. Amikor Petrőczynek beszámolt e híresztelésekről, az kétkedve fogadta őket, sőt nevetett is rajtuk, mondván, ő nem fél, az ilyesmit bizonyítani kellene. Később azonban közölte vele, hogy miután lázadó hírét keltették, el kell menekülnie Szászországba vagy máshová, s megkérdezte Petkót, nem kíván-e vele tartani. Petkó azt válaszolta, hogy nem akarja a

⁸ *Bethlen Miklós élete leírása magától* = Kemény János és Bethlen Miklós művei, Bp., 1980 (Magyar Emlekirók), 611, 613.

feleségét és gyermekeit elhagyni. Ekkor Petrőczy elpanaszolta neki, mennyire a szívéen viseli, hogy ha neki el kell mennie, fiai esetleg léha életet fognak folytatni, ezért arra kéri, hogy tartsa vissza, védje meg fiait a rossztól. Lányát, a még gyermek Kata Szidóniát Wesselényi László családjához menekítette Petrőczy, Petkó vitte el hozzájuk a kislányt meg a vele küldött három ládát.⁹ Közvetlenül eltávozására előtt Petrőczy egész nap csak gazdasági tennivalókról és fiai jó neveltetéséről beszélt Petkóval, s délutánra egy kissé megrészegedettnek látszott. Amikor aztán Petkó megtudta, hogy a három Petrőczy-fiú is el akar apjuk után bujdosni, próbálta őket lebeszélni, de hiába érvelt azzal, hogy itthon biztosítva lesz megélhetésük, mert jóemberük, Szádeczky András a kamaránál már eljár az anyjuk utáni jószágok restituálása ügyében. Később másoktól hallotta, hogy Petrőczy és fiai Erdélyben vannak.

Következzék végül a jegyzőkönyvnek az a kérdésköre, amely Petkó kézre kerülésének előzményeit és körülményeit foglalja magában.

Az erre az időszakra vonatkozó kérdések és Petkónak azokra adott válaszai egy idegi-leg-lelkileg eléggé megviselt, elesett állapotban (szerepben?) mutatkozó ember benyomását keltik. Mindamellett fel-felvillan magatartásában az öntudatosság és a spontán ellenállás gesztusa is. Lássuk hát az erről följegyzetteket:

Petrőczy és fiai távozására után Petkót hosszú heteken, tán hónapokon át hiába keresték a császáriak. Heiszter tábornok idézésére nem jelent meg kihallgatásra, csak ismételt parancsa után küldte el hozzá apósát, hogy mentse őt ki betegsége okán. Otthonától távol élt, és változtatta tartózkodási helyét. Heteket töltött például Turócbán, a postamesternél, Lőcsén, az orvosnál. Bebörtönzése után vallatóinak azt mondta, félt az esetleges hosszú árestomtól, és attól, hogy közben tönkremegy a gazdasága. Megerősítette, hogy letartóztatása elől szeretett volna a halálba vagy ittas kábulatba menekülni, de nem tudott. Beismerte, hogy nem tanúsított alattvalói hűséget királyához és urához, s vétkezett ellene azzal, hogy nem fedte fel Petrőczy és fiai elmenekülési tervét, noha tudott róla. Mentségére (már-már fekete humornak is beillő indoklással) azt hozta fel, hogy nem is tudott volna a feljelentés dolgában eljárni, mivel ehhez nem eléggé művelt és mivel rossz nevelésben volt része. Ugyanakkor a trencsényi garnizon német parancsnokának megüzente, hogy aláveti magát a kihallgatásnak azzal a feltétellel, ha a parancsnok írásban biztosítja személye szabadságát. Elfogatásakor pedig – amire egy éjjeli időpontban került sor a háza kapujában, amikor a sötétség leple alatt épp távozóban volt otthonából – fizikai és fegyveres ellenszegülést fejtett ki. Elfogóját, a német katonát, megragadta, magával vonszolta és előrántotta rá pisztolyát – mint vallatóinak mondomta, önkéntelenül.

Ha a vallatói előtt – érthető okokból – tán rá is játszott elesettségére, kétségtelennek látszik, hogy az összeesküvés lepleződését követő tömeges letartóztatások és a megtorlás keménysége, mint másokra, Petkóra is megtették a maguk hatását.

De ha személyéről, személyiségéről két verse, vagy közvetlenebb, levélbeli megnyilatkozásai alapján kialakítottunk magunknak bizonyos képet, azt érvényesnek tekinthet-

⁹ Petrőczy Kata Szidónia Wesselényiékkel Lengyelországba került, s majd csak Pekry Lőrinc feleségeként tért vissza.

jük azután is, hogy a kihallgatásáról készült jegyzőkönyv egy részében megviselten is láthattuk őt.

Versei, különösen a „Gondolkodjál, szegény magyar...” kezdetű vers gondolatmenetéből kiindulva Jenei Ferenc jó rábeszélő, meggyőző képességekkel rendelkező személyiségnek látja Petkót, aki a bizalmas üzenetek közvetítésén túl alkalmas lehetett az üzenetek küldője álláspontjának képviselésére, elfogadtatására is.¹⁰

S milyen képünk lehet Petkóról, Petrőczy „kedves, igen meghitt jámbor szolgájá”-ról,¹¹ ha a leveleiből ismerkedünk vele?

Egyik, Petrőczyhez írt levelére utalok, amelyben Petkó két fontos ügyben nyilatkozik meg és foglal állást: az egyik a Petrőczy-fiúk művelődésével és nevelődésével, a másik saját politikai megbízatásainak veszélyességével kapcsolatos. Petkó mindkét ügyben megfontoltságot, maximális familiárisi hűséget és felelősséget tanúsít.

A levelet 1669. július 6-án írta Eperjesről,¹² ahol – titkos követi útját megszakítva – az ottani kollégiumban tanuló Petrőczy-fiúkat látogatta meg, hogy átadja nekik az apjuktól vitt pénzt és „parancsolatokat”. De nem elégszik meg ennyivel, gondosan, részletesen tájékoztodik tanulásuk és magaviseletük felől is, s mindarról, amit megtudott, azonnal értesíti a fiúk apját, saját véleményének, állásfoglalásának is hangot adva. „Ngk ugj irok mint ighaz szolgálha, minden tartoztatás nélkül csak megh irom az vallo” – szögezi le közlendőjéhez. „Az vallo” pedig az, hogy a legidősebb fiú, Miklós úrfi még ugyan nem mulasztotta el az iskolát és a leckéket, de úgy nyilatkozott, hogy a vakáció után nincs kedve folytatni a tanulást. A középső fiú, István úrfi öngyűlölete pedig már hosszabb ideje nem tanul, nem is akar tanulni, mert nem érdekli más, csak a katonáskodás, s ha az apja nem veszi ki az iskolából, akkor megszökik. Petkó megpróbálja ennek a magatartásnak okát lelteni. „Isten verje megh azt az embert – fakad ki –, aki elsőben is persuadealta eő Nghat, hogy hagyja el az oskolát és legyen katona, mert voltak sokan afele Nyalka veselkedők, akik afelet beszéltek, hogi nem jo az tanulas, hanem az katonalas”. Azt tanácsolja hát Petrőczynek, jobb lesz, ha a vakációig elviszi István úrfit az iskolából, mintsem hogy az examennél valljon majd szégyent. A legkisebb Petrőczy-fiú, Imre úrfi viszont nagyon jól tanul, és öröme telik majd apjának benne, csak legyen azon, hogy jó praeceptort szerezzen neki. Petkó Dömötöri György tanárt ajánlja praeceptornak, aki „oly deakot csinálna az urfiból, minden ember csudalkoznek”.

Levele zárómondataiban szól – szüksézáván, és igen határozottan – politikai közvetítő szolgálatáról. Soraiból világos, hogy nagyon is tudatában van a küldetéseivel járó veszélyeknek, s noha valójában számol nem kívánt következményekkel, szolgálatát nem adja fel. Közli Petrőczyvel, hogy még aznap folytatja útját Peklinbe („mert Kezer Uraimeknal leszen dolghom”¹³), majd onnan tovább Erdélybe, s ha módjában lesz, mindenhol fog írni. Ugyanakkor jelzi, hogy felkészült esetleges elfogatására, és Petrőczyt is felké-

¹⁰ JENEI, *i. m.*

¹¹ Petrőczy István szavai Petkóról, Teleky Mihályhoz 1669. július 1-jén írt levelében. Lásd DEÁK Farkas, *Bujdosók levéltára*, Bp., 1883, 233.

¹² Petrőczy It., 2. doboz, f. 235.

¹³ Keczer Andrásnál és Menyhértnél, akik ugyancsak kapcsolatban álltak az összeesküvőkkel.

szíti erre az eshetőségre. „Szeghenj” felesége nem tudja, mi járatban van, ezért „az Istenertis” arra kéri Petrőczyt, ha ő „későn járna” (értsd: nagy sokára kerülne csak haza), ne feledkezzék meg az „otthonvalói”-ról, „és segítse őket” (ha jól fejtettem meg az utóbbi három áthúzott szót). Végül nyomatékosan biztosítja Petrőczyt a helytállásáról: „En, Ngos Uram, Nghod dolgaira ugi vigyazok, hagi en miatam kart ne valyon Ngd”.

Mint az előzőekben láthattuk, Petkó végső soron nem adta fel szolgálatát a vallatása során sem. S nem véletlen, hogy Petrőczy a fiaira való vigyázást is rá bízta volna.

Nem tudjuk, milyen ítéletet hozott a bíróság Petkó ügyében. Büntetése nem lehetett túl hosszú, hiszen vallomásai alapján végül is csak abban találták bűnösnek, hogy nem jelentette Petrőczy elbujdosási tervét, illetve hogy ő maga nem tett eleget a bíróság elé idéző felszólításoknak. A viszonylag kisebb büntetés kirovását valószínűsíti az is, hogy – amint a korábbi kutatók, Jenei Ferenc és Varga Imre kimutatták – 1673 őszén Petkó már Illésházy György főispánnál szolgál mint tisztartó.